

RIGÓ RÓBERT

A vidéki Magyarország 1956 után

Absztrakt

A vidékellenes politika már 1945-ben megjelent, 1948-tól fokozódott, majd 1956 után radikális változások történtek a – legtöbb embert foglalkoztató – mezőgazdaságból élő emberek életében: erőszakkal megfosztották földjeiktől és állatállományuk jelentős részétől az addig önálló gazdákat, és szinte bérmunkásként a szovjet mintára felállított, rosszul gazdálkodó téészekbe kényszerítették őket. A parasztok kilépési kérelmek beadásával próbáltak ellenállni annak, amit megtiltottak, majd a szembenállásukat távolmaradással, szándékosan rosszul végzett munkával, lopással és más technikákkal fejezték ki. A munkaegységre épülő bérezés csődöt mondott, a hagyományosan motiválőbb megoldásokhoz kellett visszatérni. A hatvanas évek végén a téészek jelentős részében csalásokkal, az adatok manipulálásával próbálták elfedni a működésképtelenséget. Megállapításaimat elsősorban Bács-Kiskun megyei levéltári forrásokkal támasztom alá.

Kulcsszavak: kényszer-kollektivizálás, termelészövetkezet, parasztság, ellenállás, szembenállás, korruptió

Abstract

Anti-rural policy appeared as early as 1945, intensified from 1948, and after 1956 radical changes in the lives of people living in agriculture, which employed the most number of people: they forcibly deprived them of their land and livestock, the once independent peasants were employed as quasi-wage workers, forced into poorly managed agricultural cooperatives. Peasants tried to resist by submitting exit requests, which they were banned from, and then expressed their opposition through absenteeism, intentional poor work, theft, and other techniques. Unit-based pay has gone bankrupt, they had to return to traditionally more motivating solutions. In the late 1960s, a significant proportion of cooperatives tried to cover up their inoperability by fraud and data manipulation. I support my findings mainly with archival sources in Bács-Kiskun county.

Keywords: collectivization, agricultural cooperative, peasantry, opposition, resistance, corruption

Tanulmányomban a „vidéki Magyarország” meghatározás keretében a mezőgazdaságból élőkre igyekszem fókuszálni az 1957 és 1970 közötti időszakra vonatkozóan.¹ Az 1945-ös földtulajdonviszonyok radikális

¹ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) és a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának (MTA BTK) együttműködésével 2014-ben jött létre a Vidéktörténeti Témacsoport, melynek kutatásaiban a kezdetektől részt veszek. Kutatási területem elsősorban Bács-Kiskun megye, tanulmányomban elsősorban az itteni példákat mutatom be.

átalakítását követően, 1949-ben az aktív keresők fele (47%) földbirtokkal rendelkező önálló parasztgazda és a mezőgazdasági munkások aránya 7 százalék volt, így a foglalkoztatottak több mint fele tartozott ide, azaz a magyar társadalom többségének a megélhetése, az élete a rurális vidékhez kötődött. Az ötvenes, hatvanas években ezen a területen zajlottak a legjelentősebb társadalmi változások, ugyanis 1970-re az önálló parasztgazdák rétegét szinte teljesen felszámolták, az arányuk 1,6 százalékra zsugorodott, mialatt a mezőgazdasági munkásoké 22 százalékra emelkedett. Így az agráriumból élők aránya két évtized leforgása alatt a társadalom több mint feléről kevesebb mint negyedére csökkent, és a birtokos parasztokból részben agrárproletárok, részben ipari munkások lettek.² 1957 és 1970 között közel három és fél millió ember (3 460 843) költözött faluról városba vagy másik községbe, a falvak városokkal szembeni vándorlási vesztesége ezen időszakban közel hatszázezer (580 728) főt tett ki.³

A több mint negyvenesztendő megszállás során a szovjet modell szerinti politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedést kényszerítettek az országra. Ennek legfontosabb jellemzői: a marxista–leninista ideológia kizárólagossága a korábbi vallásos világnézet helyett; a többpártrendszer gyors felszámolásával 1948-ra kiépült a szovjet iránymutatást követő, pártállami hatalmi berendezkedés; a magántulajdonra és a piacra épülő gazdaság helyett az állami tulajdonon alapuló tervutasításos gazdaság bevezetése; az új berendezkedés vélt vagy valós ellenérdekelteinek üldözése; a civil társadalom felszámolása; a lakosság elnyomása és megfélemlítése; röviden a kommunista diktatúra kiépítése és működtetése. A második világháborút követően a várva várt demokratikus jogállam helyett sztálini típusú diktatúra épült ki, amit a magyar társadalom többsége nem támogatott, jól mutatják ezt – az adminisztratív beavatkozások és választási csalások ellenére is – az 1945-ös és 1947-es választási eredmények. Az 1945. november 4-én tartott választáson a korabeli politikai spektrum jobboldalán elhelyezkedő Független Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt a szavazatok 59 százalékát szerezte meg, míg az 1946 tavaszán blokkba tömörülő baloldali pártok (a Magyar Kommunista Párt,

² Andorka 2006, 180.

³ Romány 1998, 348–349.

a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt) együtt 41 százalékot kaptak. Az 1947-es választáson a kisgazdapárt „szalámizása” miatt több jobboldali párt indult, melyek együttesen a szavazatok 57 százalékát kapták, míg a baloldali pártok 43 százalékot szereztek.⁴ Vidéken a forradalom idején, 1956. november 1-jén Kiskunhalason tartottak többpárti, szabad helyhatósági választást a kisgazda Nagy Szeder István kezdeményezésére. A választáson 16 ezer szavazó adta le a voksát, a kisgazdák 76%-ot kaptak, a szociáldemokraták 14%-ot, a parasztpárt 6%-ot és a kommunisták 4%-ot, összesen 551 fő szavazott rájuk, pedig a Magyar Dolgozók Pártjának 1200–1300 tagja volt a városban.⁵ Megállapíthatjuk, hogy az ország többsége, amikor véleményt nyilváníthatott, elutasította a szovjet típusú berendezkedést, és a többpárti demokrácián nyugvó jogállam, a magántulajdonon alapuló piacgazdaság és a vallásos világnézet mellett tette le a voksát.

A hazai kommunista berendezkedés 45 éve alatt ciklikusan jelentkeztek a szovjet modellhez közelítő időszakok, amelyek alatt a lakosságra nehezítő nyomás fokozódott, majd a gazdasági válságjelenségek és a társadalmi elégedetlenség erősödése miatt enyhülési időszakok következtek, amikor ismét nagyobb szerepet kaptak a piaci elemek, az egyéni boldogulás lehetőségeinek a biztosítása és az életszínvonal javulása. Ilyen időszak volt Nagy Imre 1953 és 1955 közötti miniszterelnöksége, az 1968-cal kezdődő új gazdasági mechanizmus, majd a hetvenes évek végén indított reformok az életszínvonal-mutatók megőrzésére. A reformok rendszerint kifulladásra a szovjet, illetve a hazai keményvonalas kommunisták nyomására.⁶

A vidék 1956 előtt

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945-ös rendelete alapján kooztta el az új berendezkedés az egyházi földeket és gyakorlatban a 100 kataszteri holdnál (kh) nagyobb világi birtokokat. A földigénylő bizottságokban

4 Rigó 2014, 308–314, 350–359.

5 Zelei 2003, 15, 122–125.

6 Rainer M. 2010, 8–11.

számos visszaélés történt, nem dokumentálták a földosztás eredményét, cserélgették, újraosztották a földeket, virágzott a korrupció.⁷ Ugyanakkor a korábban rendkívül egyenlőtlen birtokviszonyokat felszámolták, több mint 400 ezer új egyéni kisbirtok jött létre, és 240 ezer kisparaszti területet egészítettek ki. Ennek következtében az 1949-ben közel 2,2 millió agrárkereső több mint 60 százaléka 1–10 kh-as birtokkal rendelkezett, közel 20 százaléka 10–25 holddal és 3,1%-uk (67 424 fő) 25 holdnál nagyobb földterülettel.⁸ 1949 végéig közel 1300 téeszt hoztak létre 27 fős átlagos taglétszámmal, 232 hold átlagterülettel.⁹ Az agráriumot ért rendkívül súlyos háborús veszteségek és a földosztás következtében a tulajdonviszonyok anarchikussá váltak, a termésmennyiségek jelentősen visszaestek, a szovjet katonaság ellátása, a háborús jóvátétel és a világtörténelem legnagyobb inflációja miatt az emberek éheztek, és feketekereskedelemre, „batyuzásra” kényszerültek.¹⁰ A forint 1946. augusztus 1-jei bevezetésével, az agrárról mesterséges szétnyitása következtében, a pénzügyi stabilizáció a parasztság rovására történt. A mezőgazdaság össztermelése még 1949-ben is csak az 1938-as szint 85%-a körül volt.¹¹

Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án – immáron negyedszer – ismét Kecskeméten mondott beszédet, ekkor hirdette meg a mezőgazdaság szovjet modell szerinti átalakítását, a parasztság termelőszövetkezetekbe kényszerítésének programját és a módosabb parasztgazdák, azaz a kulákok üldözését. Három-négy év alatt a parasztság 90%-át tervezték szövetkezetekbe kényszeríteni.¹² A parasztság elnyomása ezt követően fokozódott. A mezőgazdaság adóterhei 1949 és 53 között megháromszorozódtak. A beszolgáltatások, a kuláküldözések, a tagosítások egyre nagyobb ter-

7 Például a Kecskeméti Földigénylő Bizottság elnökét, Szabó Ferencet felfüggesztették tiszttségéből 1946 augusztusában, mert a tanúként megjelent Gyuris Jenőné elmondta, hogy 10 kh földet juttattak nekik, és „amikor a birtoklevelet megkapta, Szabó Ferenc követelte tőlük, hogy 15 kg babot és naponta 1 liter tejet adjanak a föld után. A tejet 3 hónapig adták Szabó Ferencnek, majd amikor a többi földigénylőtől arról értesültek, hogy ezen szolgáltatásokra nincsenek kötelezve, Szabó Ferenc a juttatást 4 holdra csökkentette le. Leánya, Csikós Gyuláné 1 és fél hold szőlőt kapott, őtöle Szabó 500 P-t, 1 liter pálinkát és egy malacot követelt. A malacot nem tudta megadni, ezért Szabó Ferenc a szüret után elvette tőlük a szőlőt.” Rigó 2014, 305.

8 Valuch 2001, 191.

9 Szakács 1998, 333.

10 1945-ben kedvező volt az időjárás, 1946-tól látszik igazán a földtulajdonviszonyok átalakításának negatív hatása. Ö. Kovács 2017, 53–57.

11 Romsics 2001, 307–315.

12 Szakács 1998, 331.

heket róttak a parasztságra.¹³ A kulákcsaládokat napi szinten zaklatták, fosztogatták¹⁴, ennek következtében családi tragédiák, öngyilkosságok történtek, amik az erőszakos események miatt számos családot traumatizáltak.¹⁵ Azokban a térségekben, ahol a módosabb gazdák aránya magasabb volt, ott a gazdákat fokozottan molesztálták, ellenőrizték. A módosabb gazdák, azaz a kulákok legnagyobb arányban Bács-Kiskun megyében voltak, a kuláknak nyilvánítottak közel százaléka élt a Duna–Tisza közén.¹⁶ Sokan úgy próbáltak megmenekülni a fokozódó terhek és zaklatások elől, hogy a földjüket felajánlották az államnak.¹⁷ Az 1948-ban kezdődő kollektivizálási hullám eredményeként 1953 közepén már 5224 termelészövetkezetet és termelészövetkezeti csoportot tartottak nyilván 376 ezer taggal, akik 2819 ezer kataszteri holdon gazdálkodtak, azaz az

13 Egy 400 gazdaságra vonatkozó vizsgálat adatai szerint fél évvel a tagosítást követően a csereföldek 70%-át műveletlenül hagyták a pórul járt gazdák. Szakács 1998, 334.

14 Puha Ferencné Kelecsényi-Tóth Máriaival 2021. május 13-án készítettem interjút Hetényegyházán. 1934-ben született, tíz gyermek közül kilencedikként. 1942-ben az orosz fronton meghalt a nővére férje, 1946-ban a tízéves öccse fölrobbant, mikor bombát találtak, 1947-ben édesapja fuvarosként autóbaleset áldozata lett. 5,5 hold szőlőjük és 3 hold szántójuk volt, így kuláklísta kerültek. 1950-ben a házuk két szobáját lefoglalták, és kiutalták másoknak. 1952-ben a bátyját lecsukták, két és fél évre kényszermunkatáborba vitték, mert nem tudták teljesíteni az előírt beszolgáltatást. 1952. október 22-én a helyi kommunisták a rendőrség közreműködésével őket is kifosztották. Fölvettek náluk egy úgynevezett „Transzferálási jegyzőkönyvet” az „eltranszferált holmikról”, többek között olyan tételekkel, mint „2 pár női cipő, 1 pár gumicsizma, 1 kombiné, 1 melltartó, 1 bugyogó, 2 függöny, 1 mázsa, 1 lábas, 27 mázsa fa”, ezen túl egy másik lapra Mária feljegyezte az értékeesebb tételeket, amiket nem vettek jegyzőkönyvbe és írtak alá, két lovas kocsit, egy 10 hektoliteres hordót, 2 bekecsset, 1 köbméter fenyődeszkat. Elvitték az egyetlen tehenüket is. Mária megjegyezte: „Így kifosztani egy ilyen szörnyű helyzetben lévő családot! Így kirabolni valakit, én a kommunistákat nem tudom bevenni!” Mária elmondta, hogy azért kereste meg a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökét, mert „nem szeretne úgy meghalni, hogy ezt ne mondja el.” Az interjú teljes szövege a szerző archívumában található.

15 2017-ben jelent meg egy interjúkötet, melyben 14 idős kecskemétivel beszélgettünk a 20. század középső évtizedeiről. A módosabb családok történetének többségében megjelentek a földbirtok, a módosabb családi ház miatti zaklatás, kilakoltatás, kulákküldözés megpróbáltatásai, ami a család elszegényedéséhez, ellehetetlenüléséhez, nem egy esetben öngyilkossághoz, elmebetegséghez vezetett. Például a Horák Bélával, Horváth Gyulánéval, Zinner Árpádné Bauer Kamillával, Polyák Péterrel, Varga Lászlóval, Réthey Gyulával készített interjúkban található erre vonatkozó adatok. Rigó 2017.

16 Ö. Kovács 2012, 112–115.

17 Megdöbbenő esetet mondott el Zinner Árpádné Bauer Kamilla, aki túlélte a holokausztot. Szüleinek 50 holdas szőlőbirtoka volt Kecskemét határában, Hetényegyházán, amit a zsidótörvények következtében elvettek tőlük, majd vízei birtokként Bély Alajos vezérezedes kapott meg. Bauer Kamilla 1946-ban házasodott össze a szintén holokauszt túlélő Zinner Árpáddal, és gazdálkodni kezdtek a visszakapott szülői birtokon, de ismét támadást indítottak ellenük a helyi lapban mint kizsákmányoló kulákok ellen, így 1949-ben felajánlották a birtokukat, mely ekkortól az első kecskeméti termelészövetkezeti csoport központja lett. Kriskó 2017, 109–149.

ország mezőgazdasági területének 26 százalékán.¹⁸ Ekkoriban elsősorban az újonnan földhöz jutott törpebirtokosok léptek be a téeszekbe.

Az 1952-ben megszervezett Bács-Kiskunsági Református Egyházmegegyében Pap Géza esperes jelentéseket kért a gyülekezeti lelkészektől a téeszésítés előrehaladásáról, melyekben az ő támogató „munkájukról” kellett beszámolniuk. A források arról tanúskodnak, hogy a téeszeknek átadott területeken nem művelték meg a korábbi színvonalon a földet, a szőlőültetvények jelentős része elgazosodott, lepusztult, ami elidegenítette a parasztokat a téeszektől, mert az ő értékrendjük alapján a gazda teljesítményét az adta, hogy miként műveli a földjét, szőlejét.¹⁹ Tehát az évek óta működő termelészövetkezetek nem tudták bizonyítani a paraszt-ság előtt az életképességüket, amit más források is alátámasztanak.²⁰

Sztálin halálát követően, 1953 júniusában Rákosit Moszkvában igyekeztek korlátok közé szorítani, így szovjet nyomásra Nagy Imre lett Magyarország miniszterelnöke, aki az 1953. július 4-én elmondott kormány-

18 Ö. Kovács 2012, 143.

19 Dobos Károly, a fővárosból Szankra kényszerített lelkész jelentésében sorra vette, hogy a parasztok milyen okok miatt idegenkednek a termelészövetkezetbe történő belépéstől: „Vannak, akik azt mondják: »Én egész életemben cselédsorban éltem, más parancsolt. Mindig arra vágytam, hogy egyszer a magam gazdája legyek. Kaptam juttatott földet, ezt most már végre el is értem. Hagyják már, hogy egy kicsit a magam ura lehessen, s ne parancsolgassanak nekem. Én dolgozni dolgozok, termelek, többet, mintha a közösen lennék.« Mások azt mondják: »Ott voltunk Bugacon, mikor Rákosi elvtárs is beszélt, mikor felosztották a pusztát, és megmondotta, hogy azzal a karóval verjük agyon azt, aki tőlünk a megkapott földet el akarja venni, amelyikkel most a földünket kicövekeltek. Hát akkor most mégis miért akarják az adott földet elvenni?« A harmadik csoport azt mondja: »Ha látnánk, hogy a közösen lévő embereknek a földje jobban, többet terem, s ők maguk is jobban boldogulnak, nem kellene minket biztatni, sorba állnánk, hogy vegyenek be minket is. De sajnos a meglévő tsz-ekben azt látjuk, hogy különösen a kapások elhanyagoltak, s nem olyan gondozottak, mint az egyének kapásai.« Végül mások azt mondják: »Vannak olyanféle emberek, akik maguk nem tudnak boldogulni, de ha irányítják őket, szépen elvégzik a munkát. A csoportos gazdálkodás főleg ezeknek szükséges.« Mindezen téeszellenes és logikus érvek felsorakoztatása után Dobos Károly hozzátette, hogy „nem mindig a magántulajdonhoz való ragaszkodás az egyetlen akadály, hanem főleg az, hogy a legtöbb ember, míg nem lát egy jól működő csoportot a szemei előtt, addig nincs meggyőződve annak jobb voltáról.” KREL Egyházmegegyei iratok, Ighirdetések, A/III. c. 6.

20 Például a kiskunhalasi tanyavilágból Csonka Mihály is hasonlóan látta, akinek 1950. október 1-jén táblásították a birtokát. „50 hold helyett kaptunk 48 hold rossz homokot [...] olyan rossz, sovány, dímbes-dombos járás volt, hogy alig volt benne szántó. [...] Úgyhogy amikor megnéztük a fiainkkal, azok azt mondták, ők nem mennek oda, [...] a kapott 48 holdat felajánlottam az államnak, melyet el is fogadtak erdősítésre. Így talán nem számítok kuláknak” – mivel nem maradt csak 23 holdja. „1950-ben az én régi birtokomon is termelőcsoport alakult. Hát kérem, azt nem volt jó még nézni sem, ahogy elvetették és kezelték akár a kukoricát, akár a cukorrépát vagy a krumplit, mindegy volt. Nagyobb volt a gaz, mint a vetemény, és ez így volt az állami gazdaságokban is. [...] Szóval hanyagul, kedvetlenül, nem szívből dolgoznak, mert nincs magántulajdon, nincs jó szándék, hányd el, vedd el módjára történik minden, nincs felelősség, de annál több parancsoló, és mind nagyon bölcs.” Romsics 2009, 274–275.

fői programbeszédében a szocializmus építésének „új szakaszát” hirdette meg. Az addig erőltetett iparosítást visszafogták, és a mezőgazdaság fejlesztésére nagyobb hangsúlyt helyeztek, mérsékeltek a parasztság adó- és beszolgáltatási kötelezettségeit, eltörölték az adóhátralékokat. Az erőszakosan létrehozott téeszekből lehetővé tették a parasztok kilépését, engedélyezték az agrártermékek szabadpiaci forgalmát, és három évre előre meghatározták az agrártermékek adó- és beszolgáltatási kvótáját. Az erre az időszakra vonatkozó lelkeszi jelentésekből igen jól kirajzolódik a parasztság optimistább hangulata, a munkakedv és a bizalom erősödése. Nagy Imrének a rendszer racionalizálását és a társadalom életszínvonalának elfogadható szintre emelését szem előtt tartó politikája jórészt Rákosi szembenállása és a Moszkvában folytatott aknamunkája miatt hamarosan, 1955 áprilisában megbukott, és megkezdődött a resztalinizáció folyamata. A hatalom ismét Rákosi és hívei kezébe került, akik a mezőgazdaságban is visszatértek a korábbi irányvonalhoz. Ennek szellemében érvénytelenítették a Nagy Imre-kormány intézkedéseit, és a korábban alkalmazott erőszakos módszerekkel újraindították a kényszer-kollektivizálást.²¹

1956 és következményei vidéken

Az 1956. október 23-át követő napokban a vidéki kisvárosokban, falvakban békés tüntetésekre került sor, rendszerint a tanácsházáról leverték a vörös csillagot és ledöntötték a szovjet „felszabadítási” emlékművet, majd az elmenekült, háttérbe húzódó kommunista vezetők helyére visszakerültek az 1948 előtti, főleg kispárti, közmegebecsülésnek örvendő, helyben elismert emberek, akik igyekeztek a település igazgatását, rendjét biztosítani. Több vidéki városban előfordult, hogy a fegyvertelen, tüntető tömegbe lőttek. A legkegyetlenebbül Gyurkó Lajos vezérőrnagy lépett fel, aki a kecskeméti központtal felállított 3. hadtest parancsnoka volt. Október 25-én Gyurkó tűzparancsot adott ki a tüntetőkre, majd 27-én vadászpü-lőket vetett be a polgári lakossággal szemben, melynek Kecskeméten négy,

²¹ Gyarmati 2011, 329–361.

Tiszakécskén 17 áldozata és 110 sebesültje lett.²² Mindezek ellenére vidéken hozzákezdtek a tanácsrendszer lebontásához, a demokráciára jellemző önkormányzati rendszer kiépítéséhez, és elindult a tulajdonviszonyok újrarendezése 1945-ös alapon.²³ Esterházy Péter összegzése szerint: „A falu lassabban, lustábban mozdult a forradalomra, ám azután a bosszúból ugyanúgy részt kapott, mintha lobogó, középen kilyukasztott zászlókkal mámorosan ünnepelte volna azt, amit szorongva várt.”²⁴ A forradalom és szabadságharc leverése után vidéken gyakran a forradalmi indulatokat konszolidálni igyekvő, a koalíciós időkben tekintélynek örvendő egykori kiscgazdákon, papokon, lelkészeken álltak bosszút, végigverték az országot, sokakat bebörtönöztek, de halálos ítéleteket is kiszabtak rájuk.²⁵

A téészek igen rossz körülmények között működtek 1956 után is. Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Mezőgazdasági Osztályához 1959-ben nagyon sok panasz érkezett a téészek gazdálkodására, fejetlenségére vonatkozóan, a tagok inkább kiléptek belőlük, mint be.²⁶ Mácsai Lajos kalocsai téésztág következőképpen foglalta össze a téészekkel kapcsolatos véleményét a földművelésügyi miniszternek írt levelében 1960 augusztusában: „Előttünk volt egy 10 éves múltú, rosszul gazdálkodó tsz, ahol valósággal éheztek az emberek, és ha enni akartak, akkor el kellett menni a magánparasztokhoz napszámba, hogy legyen kenyérrevaló. Ezért félt és fél ma is a parasztság a [...] tsz-től.”²⁷

Az MSZMP 1959. január 28-án tartott Bács-Kiskun megyei aktívülésen a téma a „KB előző év decemberi határozatának megtárgyalása a párt agrárpolitikájáról és a téészek fejlesztésével kapcsolatos problémákról és feladatokról” szövegéről. Az ülésen Molnár Frigyes²⁸ megyei első titkár kifeje-

22 Gyurkó Lajos október 31-én átszökött a szovjetekhez, a forradalom leverése után a karhatalom vidéki parancsnoka és a megtorlások aktív részese lett. 1957 és 1960 közt a határőrség parancsnoka volt, majd 1959-ben az MSZMP Központi Bizottságának póttagjává választották. Orgoványi 1999, 176.

23 M. Kiss 2012, 26–27.

24 Esterházy 2000, 654.

25 Például Szobonya Zoltánt kivégezték, aki Jánoshalmán igyekezett konszolidálni a forradalmi eseményeket. György 2020, 399–403.

26 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 1. irat.

27 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 25. irat.

28 Dr. Molnár Frigyes (1922–1989) Madarason született, ekkor az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Végrehajtó Bizottság első titkára, előtte az Ideiglenes Intéző Bizottság elnöke (1956. november 2. – 1968. november 15.).

lentette, hogy a téeszmozgalomban „az ellenforradalmi kártevés mérhetetlen rombolást okozott”. Míg 1956. október 1-jén 266 téesz működött a megyében 17 ezer taggal és 160 ezer hold területtel, addig a forradalom következtében 116 (44%) téesz feloszlott, a tagság közel fele, 42%-a kilépett, és a területük közel 30%-kal csökkent. Molnár elmondta, hogy a megyei pártvezetés 1956 decemberében a téeszek mellé állt, így a további széthullásukat 1957 első felében sikerült megállítani, majd „fokozatosan megszilárdítani”. 1958 végéig 76 téeszt tudtak újjászervezni, így ekkor már 222 téesz működött a megyében.²⁹ Országosan a téeszek száma a forradalmat követő hónapokban közel felére, 3265-ről 1777-re csökkent. A beszolgáltatás eltörlése és a paraszti gazdálkodás elismerése 1957-ben visszaparasztosodási folyamatot indított el, így ebben az esztendőben a magángazdaságok 71 százalékkal részesedtek az agrártermelésből, míg a téeszek csak 5-tel.³⁰

A parasztságnak a téeszekkel szembeni ellenérzését az állampárt is érezte, amit jól megvilágít az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Intéző Bizottságának 1957. június 10-én hozott határozata, miszerint annak érdekében, „hogy a falu dolgozó parasztsága egységesen helyeselje és támogassa a mezőgazdaság szocialista átszervezését, ahhoz be kell bizonyítani a korszerű szocialista nagyüzemek fölényét a kisgazdaságokkal szemben – úgy, hogy a meglévő termelőszövetkezeteinket minél előbb példamutató, korszerű, belterjes gazdaságokká kell fejleszteni. Termelési színvonaluk, árutermelésük legyen magasabb, mint az egyénileg termelő kisgazdaságoké – ezek alapján a termelőszövetkezeti tagság életszínvonala haladja túl az egyénileg dolgozó parasztok életszínvonalát.”³¹ A párthatározatban megfogalmazott cél a lényegre tapintott, a kérdés csak az volt, miként lehet ezt átültetni a gyakorlatba. Miként lehet megszervezni, hogy a téeszek magasabb színvonalon gazdálkodjanak, mint a paraszti gazdaságok, és magasabb jövedelmet biztosítsanak a tagságnak.

29 BKMT VB Elnöki iratok 1954–1961. Mezőgazdasággal kapcsolatos iratok.

30 Horváth–Óze 2018, 32–33.

31 MSZMP-nek mezőgazdaságról jelentések. 91. doboz. MSZMP BKM Intézőbizottsága Jelentése 1957. június 7. Javaslattervezet a megye tsz-eiben a pol.-i és gazd.-i tennivalók megjavítása érdekében.

A kényszer-kollektívizálás

1957 nyarán az MSZMP Központi Bizottsága (KB) elfogadta a teljes körű kollektívizálás tervét, de a korábbi erőszakos módszerek helyett a több évre elnyújtott folyamat során az „agitálásra” és az „önkéntességre” helyezték a hangsúlyt.³² Az 1959. február 1-jén megjelent kormányhatározatban igyekeztek felgyorsítani a folyamatot, és megállapították, hogy a párt és a kormány „egyik fő feladatának tartják a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a termelőségmozgalmi mozgalom fejlesztését. [...] A bevált és helyesnek bizonyult módszerek fenntartása mellett indokoltá vált néhány intézkedésnek a gyakorlati élet követelményeinek megfelelő kiegészítése és továbbfejlesztése annak érdekében, hogy [...] hozzájáruljanak a termelőségmozgalmi mozgalom számszerű fejlődéséhez.”³³ Tehát a kényszer-kollektívizálás folyamatának felgyorsítása érdekében, még ha a rendeletben burkoltan fogalmaztak is, a „bevált módszereket ki lehetett egészíteni és továbbfejleszteni”. A kollektívizálási kampányt a téli hónapokra koncentrálták, amikor többnyire az otthonukban tartózkodtak a parasztok, megyéről megyére jártak az agitátorok. A kényszer-kollektívizálással egy-egy településen igyekeztek minél gyorsabban végezni és aláíratni a parasztokkal a termelőségmozgalmi belépési nyilatkozatot, amikor pedig mindenkivel aláíraták, ünnepélyes keretek között „termelőségmozgalmi községnek” nyilvánították a falut, és ezt a település nevét hirdető tábla mellé is kiírták. A parasztság inkább úgy tekintett az ilyen „meghódított” falura, mint amelyik – egyfajta háborús terminológiával élve – „elesett”. Zám Tibor szociográfus leírása szerint „jellemző, hogy a szomszéd falvak Nagylétát figyelték”. Mikor az övezeti község lett, „elesett”, akkor azt mondták: „Mi sem tarthatjuk soká magunkat.”³⁴

Rendszerint a budapesti és a nagyobb vidéki városok gyárainak munkásai, esetleg a vidéki állami gazdaságok, gépállomások megbízható, jó részt a párt iránt elkötelezett emberei végezték a parasztok agitálását. Általában a korábbi kisebb, néhány fős népművelő brigádok helyett egy-

³² Romsics 2001, 418–419.

³³ Romsics 2000, 216–217.

³⁴ Zám 1987, 105. Zám Tibor Hajdú-Bihar megyében, Berettyóújfalun született, Létavértest a szomszédos Nagyléta és Vértes egyesítésével hozták létre 1970-ben. A példát a szülőföldjéről hozta.

egy faluba néhány száz agitátort vezényeltek, és ők rövidebb idő alatt is rákényszerítették a gazdákat a belépési nyilatkozat aláírására. A bács-szőlősi jelentésben is arra a következtetésre jutottak, „hogy a helyi népnevelők nem tudnak olyan munkát kifejteni, hogy meggyőzzék a dolgozó parasztságot a nagyüzemi gazdálkodás fölényéről. A máshonnét érkező népnevelőkkel eredményesebb munkát lehet végezni.”³⁵ A népnevelők, agitátorok munkáját az is hátráltatta, hogy a parasztok rendszerint elbújtak előlük, és a maguk módján igyekeztek elkerülni, hogy találkozzanak velük. Borotáról azt jelentették, hogy „a népnevelők elől, amennyiben tehetik, megszöknek. Több népnevelő elmondta, hogy beszélgettek az át-szervezésről és különböző gondokról, egyszer csak azt vette a népnevelő észre, hogy maga maradt, nincs kivel beszélgetni.”³⁶

Ha mégis létrejött a személyes találkozás, igyekeztek a gazdák a témát más irányba terelni, megvendégelni, megetetni, megboroztatni az agitátorokat a belépési nyilatkozat aláírása helyett. Ilyen esetekben előfordult, hogy a földbirtokosok megpróbálták halogatni, kitolni a belépési nyilatkozat aláírását. A parasztok gyakran arra hivatkoztak, hogy csak akkor írják alá a belépési nyilatkozatot, ha más környékbeli gazdák is aláírják. Dávodról azt jelentették, hogy az egyéni parasztok passzívak, ennek oka egyrészt, hogy „egymásra várnak a belépéssel – mondván, hogyha a másik belép, akkor utána ő is be fog lépni.”³⁷

Mivel az agitátorok rendszerint nem boldogultak a nagyobb birtokkal rendelkező, öntudatosabb, helyben nagy tekintélyű gazdákkal, az a gyakorlat alakult ki, hogy őket berendelték vagy bevitték a tanácsházára, és ott egy-egy „népnevelő” brigád igyekezett jobb belátásra bírni őket. A gazdák számára további problémát jelentett, hogy nemcsak a földet kellett bevinniük a téeszbe, hanem az állatállomány egy részét (elsősorban a lovakat, teheneket – melyekhez a parasztok erősen kötődtek érzelmileg is) és a gazdaságban használt eszközeiket (eke, borona, vetőgép, ekeka) is.

Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya 1960. február végén március 15-ig összefoglaló jelentést kért: „milyen mértékben sértették meg egyesek a párt politikáját, az önkéntességet, hogy a megyében milyen durvaságok, tettlegességek történtek, kik követték el azokat, mi volt a durva-

35 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 7. irat.

36 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 15. irat.

37 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 10. irat.

ság oka, milyen módon zárták le ezeket az ügyeket, esetleg milyen káros visszahatást szültek a meg nem engedett módszerek.” Tehát az államirányítás az általa előírt kollektivizálási utasítást önkéntes téeszbe történő belépésnek, a földnek, a termelőeszközöknek, az állatoknak a „közösbe” adását – a parasztság tulajdonától való megfosztását – mintegy önkéntes lemondásként próbálta beállítani. Egyéni túlkapásként igyekezett értelmezni a kollektivizálás során alkalmazott kényszerítő eszközöket, azt – amit minden szereplő pontosan tudott –, hogy a magyar parasztság földtől való megfosztása csak megfélemlítéssel, erőszakkal hajtható végre. A rendszeresen előforduló bántalmazást, tettelegességet egyéni esetekként, és nem a rendszer által működtetett mechanizmusként vizsgálták ki.

A Bács-Kiskun megyei jelentésben Molnár Frigyes megyei első titkár igyekezett eljelentékteleníteni, kicsinyíteni az erőszak mértékét. Felsoroltak néhány esetet a megyéből, ahol megsértették az „önkéntességet”, ahol „túlkapások” történtek: a kiskőrösi, a dunavecsei, a kiskunfélegyházi és a kiskunhalasi járásokban, összesen 18 községben, Tiszaalpáron és Borotán verekedés is történt. Fülöpszálláson-Kunszentmiklóson elterjedt a hír, hogy Szabadszálláson Kusztoz Lajost annyira megverték, hogy belehalt. Ezt kivizsgálták, és kiderült: „A hírből semmi sem igaz, a nevezett dolgozó paraszt hólyagrákban szenvedett, és abba halt bele.” Ezzel szemben a *Népszabadság* szerkesztőségének írt névtelen levélíró szerint: „Ott voltam Szabadszálláson és akkor temették K. L.-t 74 éves, azt is úgy verték agyon a betegágyában, a nemi testrészét elkapták, és úgy húzták ki az ágyból...”³⁸

A Bács-Kiskun megyében elkövetett erőszak brutalitására néhány névtelen levél alapján következtethetünk. 1960. február 1-jén a *Szabad Föld* szerkesztőségéből írtak az MSZMP megyei bizottságának, hogy Madarásról elkeseredett levelet kaptak. A levélíró elpanaszolta, hogy erőszakos módon folyik a téeszszervezés: „A községünkben működő tsz szervezőbizottság leírhatatlan embertelenségre vetemedett. Meggyőző érvek helyett állati sorsra alacsonyítják az embereket. [...] Nem tudjuk helyes-e ez? Ez nem lehet a kormányprogram... Leszünk-e emberek, vagy vegyünk vándorbotot s hagyjuk el falunkat? [...] Tűrnünk kell, hogy ütnek, köpködnek, mezítelenre vetkőztetnek, több fegyvert fognak ránk, felakasztással fe-

38 Ö. Kovács 2012, 496.

nyezetnek bennünket. Őszülő emberek hangosan zokognak megalázásukért, gyermekek sírnak az édesapjuk után, aki nem otthon tölti az éjszakát, kéken-zölden látják viszont. Ezek az emberek aligha tudják, mi a népi demokrácia, mit jelent az, hogy ember. [...] Ilyen erőszakkal létesített szövetkezet nem lesz életerős, és nem leszünk boldogok, mert akkor nem tudunk kedvvel dolgozni, termelni, kérjük a szíves intézkedésüket.” A lap szerkesztősege kérte, hogy vizsgálják meg a madarasi helyzetet, „mert ha fele igaz is az írottaknak, azzal is többet árt a szövetkezeti mozgalomnak, a népi demokráciának az illető »szervező bizottság«, mintha semmit nem tenne”. A választ Tompa Béla, a megyei mezőgazdasági osztály vezetője írta 1960. február 6-án, megállapította, hozzájuk is érkezett hasonló panaszos levél Madarásról, melyet a helyszínen kivizsgáltak, a levélben leírt durvaságok nem feleltek meg a valóságnak. „Erősebb hanghasználat történt, de az is jórészt csak a tsz. szervezéstől függetlenül.”³⁹

A *Népszabadság* szerkesztőségének is írtak névtelen levelet „Bács-Kiskun megye lakossága” aláírással, melyben a Szabadszállás, Fülöpszállás környéki állapotokról adtak hírt. Leírták, hogy a „termelő szövetkezeti csoportba belépni nem kötelező és még is oly csúfos dolgot tettek, hogy a népnek sok részét is össze verték és rugdalták, így sokan félelemükbe minden szó nélkül aláírta a nyilatkozatot. [...] aki 1 szóval is azt mondta, hogy nem irom alá akkor már dur ütöttek ilyen alapon nem lehet a népet vezetni, mert ez foradalmat vált, mert ez valóságos álati dolog [...] mikor szabadszálláson jártunk hallottuk, hogy a tanács elnök elkezd köpködni és káromkodni mikor a népeket hívják és mondja, hogy én nem tudom ezt a piszkos szegény parasztot a csoportba bevinni tehát ütni és rugni kel majd akkor belép [*sic!*].”⁴⁰

Az erőszakhullám után „kivizsgálták és felelősségre vonták” azokat, akik valójában a hatalom utasítását hajtották végre, és fentről megpróbálták elhithetni, mintha ezek csak helyi túlkapások lennének. Esetenként „megbüntették” a végrehajtókat (például hazaküldték a beszerzés lezárása előtt, pártfegyelmet kapott), így a felelősséget áthárították az agitátorokra, a települési, járási vezetői szintekre, a hatalom helyi kiszolgálóira.

39 Rigó 2019, 109–115.

40 Ö. Kovács 2012, 496. 21. dokumentum. Fejér megye déli részéről is hasonló tartalmú névtelen levelet írtak. A Vidéktörténeti Témacsoport *Magyar dúlás* címmel 2019-ben megjelent tanulmánykötete számos adalékkal szolgál a kényszer-kollektívizálás során elkövetett erőszak brutalitására vonatkozóan. Galambos–Horváth 2019, 7–11.

A felső vezetés a felelősséget az alsóbb szintekre tolta, nem véletlen a sok panaszos levél a legmagasabb szinten lévőknek és a sajtónak a korszakban. Ezentúl a hatalom igyekezett tabusítani a téveszesítés során elkövetett erőszakot, leginkább azzal, hogy megtiltották a parasztnak, hogy beszéljenek a belépési nyilatkozat aláírásának körülményeiről. A hatalom részéről mindkét technika rendkívül kártékony volt. A társadalom egyes csoportjainak szembeállítás (munkás–paraszt, városi–vidéki, haladó–elmaradott, esetleg reakciós, kommunista–vallásos, esetleg klerikális) aláásta a társadalmi tőke és a bizalom szintjét az emberek között.⁴¹ A tabusítás azért problémás, mert ha a megalázott emberek erőszakkal kikényszerített sérelmeiket nem mondhatják el, nem dolgozhatják fel, az pszichés feszültségekhez, lelki betegségekhez, azaz a deviáns viselkedési formák növekedéséhez vezet. Minden bizonnyal ezek az okok is hozzájárultak ahhoz, hogy az öngyilkosság, az alkoholizmus, a lelki betegségek terén hazánk a világ élvonalához tartozott a hetvenes-nyolcvanas években. A pártállami vezetés 1962-re elérte, hogy a mezőgazdasági keresők 94%-a a szocialista szektorban dolgozott. A hatalomnak sikerült megtörnie a magyar vidék legbefolyásosabb társadalmi csoportját, a parasztságot, mely évszázadokon át tökéletesítette azt a tudást, munkaszervezési formát, aminek révén a tájjal harmonikusan, a környezet erőforrásait pótolva tudott élni, gazdálkodni.

A kényszer-kollektívizálás a „szervezési sikereken” túl ugyanakkor nagyon jelentős ellátási problémákat okozott, az országban komoly élelmiszerhiány alakult ki. 1961. január 6-án Bács-Kiskun megyében kibővített elnöki értekezletet tartottak, amelyen Apró Antal a mezőgazdasági termelésről számolt be. Megállapította, hogy 82%-ra nőtt a szocialista nagyüzem aránya a mezőgazdaságban, de elmondta azt is, hogy 1960-ban 45 ezer vagon gabonát és sok húst (főleg sertéshúst és zsírt) importált az ország, ami zavart okozott a fizetési mérlegben. Az import negyede mezőgazdasági termékekből állt, még borból is importra szorult az ország. A pártállam ekkor viszonylag gyorsan be tudta kényszeríteni a parasztságot a téveszekbe, de a hatvanas évek első felében komoly ellátási gondok jelentkeztek, a megtermelt termények mennyisége csökkent, az állatállo-

⁴¹ Rigó 2010, 173–190.

mány száma apadt, és az állapota is romlott.⁴² A téeszekben dolgozó családok jövedelme jelentősen csökkent a hatvanas évek elején, az 1958-as szintet csak 1964-ben érte el, és közben a háztájából származott a jövedelmük nagyobbik része, 1961-ben az 54%-a.⁴³

Romány Pál⁴⁴ szerint a parasztság regionálisan eltérően viszonyult a kényszer-kollektivizáláshoz, ebből a szempontból a történelmi és a valási okok alapján négy régiót különböztetett meg az országban, szerinte a téeszbe kényszerítés a legnehezebben a Duna–Tisza közén ment, főleg a Homokhátságon. Ezen a vidéken a gyenge minőségű talajadottságok, az intenzív szőlő- és gyümölcsstermesztés, valamint a kiterjedt tanyavilág és a parasztgazdák földhöz való ragaszkodása miatt a kényszer-kollektivizálás nem vezetett eredményre, ezért az állampárt legfelsőbb döntéshozó testületében – a megyei vezetés közbenjárásával – sikerült elérni ezen a területeken a szövetkezeti gazdálkodás rugalmasabb formáinak, a szakszövetkezetnek és egy ideig a termelőszövetkezeti csoportnak a létrehozását, így a földek, elsősorban a szőlő- és gyümölcsültetvények, egyéni művelésben maradhattak.⁴⁵

Az új téeszek kezdeti nehézségei és a paraszti ellenállási formák

A téeszekbe kényszerített parasztság lelkiállapotára jól rávilágít a tiszakécskei Tiszagyöngye Mgtysz első évét összefoglaló, 1960. évi zárszámadásának szöveges beszámolója: „A megalakulás után az újonnan alakult téesz tagjai *kíváncsian* várták a vezetőség első intézkedéseit. Sokan *kétkedtek* abban, hogy valamit is produkálni tud a téesz az első évben. Sokan naphosszat a *korcsmában ültek*, onnan *nézték pipázgatva és megjegyzése-*

42 Varga 2004, 104.

43 Varga 2009, 235.

44 Romány Pál (1929–2019) agrármérnök, az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága első titkára (1970. nov. 2.–1973. jún. 29. és 1980. júl. 3.–1987. dec. 31.), mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter (1975. júl. 4.–1980. jún. 27.), az MSZMP KB tagja (1970. nov. 28.–1989. okt. 7.); Fehér Lajos mellett a szövetkezetpolitikai bizottság titkára, elnöke (1966–1975). <https://www.nevpont.hu/palyakep/romany-pal-48d6f> (letöltve: 2021. május 4.)

45 Kovács 2006, 132–133.

ket téve azokat az embereket – csak *néhány volt* –, akik a melegágyi telepek berendezésével foglalatostkodtak. [...] Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy tsz-ünk így is tudta zárni ezt az esztendőt, az asszonyoknak lehet köszönni. [...] Azok a jókedvű asszony-munkacsapatok, akik a burgonya vetését még talán saját maguk is *jó tréfának fogták fel*, úgy vallották, hogy nagyon jól halad a munka közösen és sokra halad egy nap annyi ember. [...] Ezek az asszonyok, azonkívül, hogy saját maguk is *jó példát mutattak*, a sok iszákos és tétlen férjet is arra készítették, hogy igenis *dolgozni kell*, mert ha dolgozni fognak, akkor lesz valami, de ha nem, akkor biztos nem lesz semmi.”⁴⁶

Az újdonsült téeszbérmunkások viselkedését az ellenállás (rezisztencia, aktivitást feltételező), a szembenállás (passzív ellenállás) és az együttműködés (kollaboráció) mezőben értelmeztem. Például amikor a téesztaggá vált parasztok beadják a téeszvezetés számára a kilépési kérelmüket, és az aláírásukkal nyíltan felvállalják, hogy nem kívánnak a szocialista mezőgazdaságban részt venni, azt aktív ellenállási formának tekintem. A vizsgálati jelentések rávilágítanak számos szembenállást (passzív ellenállást) mutató viselkedésformára is, ide sorolható a munkától való távolmaradás, a szándékosan rosszul elvégzett munka, a háztáji föld területének az önkényes növelése, a lopás a téesz terményeiből, a téeszvezetők utasításainak be nem tartása. A parasztság a kikényszerített téeszbe léptetésre különböző ellenállási formákban reagált. Az egyik igen gyakori reakció a közösben végzett munkától való passzív távolmaradás volt. Varga Zsuzsanna megállapítása szerint a „maga-ura” paraszti réteg a téeszbe történő belépést követően a „kivárára” rendezkedett be, azaz abban bízott, hogy a szövetkezet ismét felbomlik, vagy a három év elteltével ki tudnak majd lépni belőle.⁴⁷ Együttműködésnek tekintem azt, amikor a téesz előrehaladása és a tagok megélhetésének biztosítása érdekében megfelelő munkával segítik az előrehaladást, a tervek teljesítését.

A kilépési törekvéseknek a kényszer-kollektivizálás utolsó nagy hullámát, 1959–1961-et követően sem lett vége az országban, így Bács-Kiskun

⁴⁶ MNL BKML XXIII. 309. a. Kecskemét Járási Tanács VB Mezőgazdasági Osztály iratai, Különkezelt iratok, Tiszakécske Szabadság Mgtsz, Tiszagyöngye Mgtsz, 1960–1970. (Kiemelés tőlem – R. R.)

⁴⁷ Varga 2009, 237–240.

megyében sem.⁴⁸ Ezen kilépési törekvések csúcsa 1963 tavaszára tehető, ekkor több mint félezer kilépési kérelmet adtak be, amelyeknek a visszavonása érdekében jelentős erőfeszítést tett a pártvezetés, de több téveszenben a tagok hónapokon át kitartottak az elhatározásuk mellett.⁴⁹ 1963. május 30-án a Bács-Kiskun megyei mezőgazdasági osztály készítette feljegyzést a téeszeknél uralkodó kilépési hangulatról, melyben megállapították, hogy a gyengén gazdálkodó téeszeknél az utóbbi időben kilépési hangulat alakult ki, ami a Kiskunfélegyházi járásban a legjelentősebb. A jelentés szerint a megyében összesen 562 fő adott be kilépési kérelmet, ebből 52-t visszavontak.⁵⁰

A Kalocsai járásból 1963. május 29-én kelt jelentés szerint 96 fő jelezte a kilépési szándékát, amit a legtöbben azzal indokoltak, hogy az 1959. évi 7. tvr. 17. § három év téesztagság után módot adott a kilépésre, az agitátorok a beszerzés során ezt mondták is a parasztnak, de sokan említték kilépési okként a téesz gyenge gazdálkodását, fizetésképtelenségét, a személyi ellentéteket. A járási pártvezetés szerint „lehet ezt úgy is elemezni, hogy a haladó erők és a maradiak, spekulánsok összezapása bontakozott ki egyes termelőszövetkezetekben”. A téeszközgyűlések nem járultak hozzá a tagok kilépéséhez.

Az 1959. évi 7. tvr. 17. § alapján a téeszből három évig nem lehetett kilépni, azután pedig csak szigorú feltételek teljesülése esetén tette volna lehetővé a jogszabály, de a gyakorlatban erre tényleges lehetőség nem volt. Az ide vonatkozó jogszabályok kimondták, hogy a tagsági viszony megszűnése esetén a taggal el kell számolni (1959. évi 7. tvr. 19. § és az 1967. évi III. tv. 13. §). Az elszámolás eleinte azt jelentette, hogy a tagot megillette a bevitt vagyontárgy után járó térítés és a végzett munka díja. 1967-től a törvény a termelőeszköz helyett a vagyontárgy fogalmat használta, és a munkaegység helyett a munkanapot vezette be, az „elszámolás

48 Jelentős megmozdulások történtek a belépési nyilatkozatok visszakövetelése érdekében is az agitációs brigádok elvonulását követően Nyírcsaholyon 1960 februárjában. Farkas 2019, 123–124.

49 A Dunántúlon már 1961 őszén jelentős számban adtak be kilépési kérelmeket, mert ott a kényszer-kollektívizálás korábban kezdődött, így a jogszabályban rögzített hároméves kilépési moratórium is korábban lejárt volna. Varga 2009, 250.

50 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 43. ó. e., 79–83. dokumentum.

alapja bővült a vagyoni hozzájárulás után járó osztalék időarányos részével” és az éves eredménytől függő részesedés arányos részével.⁵¹

Bakos András 1963. június 15-én kelt feljegyzésében a Kalocsai járásban, Foktőn szerzett tapasztalatait foglalta össze, ahol a falu vezetőivel és a téeszelnökkel is tárgyalt. Rögzítette, hogy a járásban „a kilépési hangulat itt a legerősebb. A vezetők elmondják, hogy teljesen kétségbe vannak esve, mert elvesztették befolyásukat az emberek felett. A 400 fős tagságból kb. 100 fő az, aki rendszeresen részt vesz a munkában. Ezek a föld nélkül beléptettek, akik rá vannak szorulva a mindennapi keresetre. Már ezek részére is nagyon nehezen tudják biztosítani a rendszeres előleget. A tagság zömét képező 300 fő egyáltalán nem dolgozik a részesművelésben vállalt területén felül. Van kb. 40 fő, aki semmilyen munkát nem hajlandó vállalni. Nem tekinti magát tsz-tagnak és a lovakat sem hajlandók leadni. Ezen felbuzdulva tömegessé kezd válni a lóvásárlás. Már több tag vásárolt lovat, és saját céljaira használja föl. Ezek az emberek olyan hangulatot teremtettek a községben, hogy szinte félnek egyesek a tsz-be menni, dolgozni. Szégyellik bevallani, ha kérdezik tőlük, hogy hova mennek. Szégyellik megmondani az igazat és inkább mást mondanak, nehogy megszólják őket, amiért a tsz-ben dolgoznak. A részes művelők terményeiket elhordják Budapestre értékesíteni.”⁵² A foktői tapasztalatok alapján kijelenthetjük, hogy ott 1963-ra a téesz megbukott, szinte teljesen szétesett, és a tagok többsége negligálta a vezetést, a részesművelésen kívüli munkát nem végezték el, az előállított terményeiket a téeszbe be nem adott fogataikkal a dunai kikötőbe, illetve a kalocsai vasútállomásra vitték, ahonnan Budapestre szállították értékesíteni.

A vizsgálati jelentések alapján megállapíthatjuk, hogy a parasztság féllelmei a téeszek vezetésére, gazdálkodására, jövedelemtermelő képességére vonatkozóan beigazolódtak. A szinte működésképtelen téeszek nem tudtak megélhetést biztosítani a tagoknak, a munkaegységrendszer nem tudta őket munkára motiválni, ezért csak a háztájira és a részesművelésből származó terményhányadra koncentráltak. A kényszer-kollektívizálást követően, 1962 és 1963 folyamán a tagság passzív és aktív ellenállási stratégiája jól működött, a téeszek megbénultak, és közülük nem

⁵¹ Gehér 1992.

⁵² MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 43. ó. e., 79–83. dokumentum.

egy a felbomlás határán volt hónapokon át, a politikai nyomásgyakorlás, a kilépés megtiltása tartotta egyben őket. A patthelyzetből az elmozdulást az jelentette, hogy a pártvezetésnek engednie kellett, és olyan jövedelemelosztási formákat bevezetnie, amelyek a tagokat munkára bírták és a háztáji gazdálkodást segítették.

A kényszer-kollektivizálást követően annyira visszaesett a termelés, hogy élelmiszerimportra szorult az ország, amit nem engedhetett meg hosszabb távon a pártvezetés, ezért kénytelenek voltak lehetővé tenni a szovjet kolhozmodellől való eltávolodást, és a rugalmatlan munkaegységrendszer helyett a részesművelés és a premizálási rendszer motiválőbb és a korábbi gyakorlathoz jobban igazodó részleges, majd szinte minden területre kiterjedő gyakorlatát és a háztáji gazdálkodás hosszú távú biztosítását. Ezen folyamat legfelső szintű kommunikációjában, koordinálásában a KB mellett működő mezőgazdasági osztály Fehér Lajos vezetésével kulcsszerepet játszott. Az országos vezetés összegyűjtötte a tagok érdekeltségének növelésére, motiválására vonatkozóan a téészek jó gyakorlatait, és ezt a földművelésügyi miniszter évente közzétette, majd különböző fórumokon népszerűsítették. Ennek a megengedő gyakorlatnak köszönhetően egyre több ösztönző helyi kezdeményezés lett országosan is elfogadott, így egyre inkább azon múltott a megye téészeinek eredményessége, a vezetés és a tagság boldogulása, hogy a megyei pártelit mennyire volt nyitott az új munkaszervezési és munkadíjazási megoldásokra, illetve mennyire dogmatikusan ragaszkodott a szovjet modellhez.⁵³

Az új gazdasági mechanizmus a téészekben

A kényszer-kollektivizálást követően mind a téészek, mind a járások, megyék szintjén és a minisztériumban is szembesültek az átszervezett agrárium égető nehézségeivel. Növelni kellett volna a termelést a lakosság élelmiszer-ellátása és az export érdekében, biztosítani kellett volna a téészek pénzügyi stabilitását, de azoknak a termelés fokozásához jelentős beruházásra lett volna szükségük. A tagoknak megfelelő jövedelmet

53 Varga 2009, 250–257.

kellett volna biztosítani, ami motivációt és némi elfogadottságot adhatott volna az új struktúrának, ehelyett a hatvanas évek elején alig kaptak valamit, vagy még fizetniük is kellett a zárszámadást követően. A téészekkel szembeni ellenérzés egyik fő oka az volt, hogy nagyon alacsony színvonalú megélhetést biztosított a tagok többségének a korábbi életszínvonalukhoz képest. Horváth Gergely Krisztián tanulmányában sorra veszi a vidéken élők hátrányos helyzetének megjelenési formáit a hatvanas években, melyek között a jövedelemkülönbségre vonatkozóan is több adatot bemutat. Például 1966-ban az ipari átlagbér 1786 Ft (a bányászatban 2586 Ft, a kohászatban 1906 Ft), a téesztagé 936 Ft, ezt egészítette ki a háztájiból származó családi jövedelem, aminek az éves összege átlagosan 10 800 Ft volt. Budapesten 1969-ben 41,5%-kal volt magasabb az egy főre jutó jövedelemszint, mint vidéken.⁵⁴ Az alacsony téeszjövdelem miatt a fiatalok jelentős része elhagyta a mezőgazdaságot, a városban próbáltak munkát találni, így a téeszben dolgozók átlagos életkora erősen növekedni kezdett.⁵⁵ Országosan is kimutatható volt az a tendencia, hogy a téesztagok közötti jövedelmi különbségeket 50–60%-ban a termőföld minőségével lehetett indokolni, 1966-ban a holdankénti kataszteri tiszta jövedelem aranykoronánként 100 Ft-tal növelte a személyi jövedelmet.⁵⁶

A téeszkek működését az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet szabályozta, ami előírta a tagok közötti maradékelvű jövedelemelosztást és a munkaegységrendszerét. A munkaegység a különféle munkák mértékegysége és a teljesített munka értékelési egysége is volt, ami alapján a jövedelmet számolták. A tagok munkáját munkaegységben vezették, aminek az értékét a zárszámadáskor, utólag határozták meg, és annak arányában részesültek a kiosztható jövedelemből. A téeszkek tömeges megszervezését követően a megoldást fokozatosan egy rugalmasabb rendszer felé történő elmozdulás jelentette, melyben megjelent a részesművelés (lehetőleg egyéni, családi szinten, és nem brigádban), és a munkaegység-elszámolást prémiummal (munkaegységben, pénzben vagy terményben és ezek kombinációjával) egészítették ki. A leginkább működőképes gyakor-

54 Horváth 2020, 24–39.

55 Varga 2000, 254.

56 Horváth 2020, 35.

lat a családonkénti részesművelésben kiadott kézimunka-igényes feladatok elvégzése volt, amelyeknél nagyobb volt az önállóság és a motiváció.⁵⁷

A mezőgazdaságban már 1956 előtt is nagyarányú állami redisztribúció valósult meg, a beszolgáltatott termékek árát alulértékelték, ezért 1958-tól 36%-kal, 1966-tól 9%-kal, 1968-tól pedig további 8%-kal emelték meg a felvásárlási árakat.⁵⁸ A kényszer-kollektivizálás során felállított téeszeket ezzel igyekeztek helyzetbe hozni. Az áremelések ellenére az agrárrolló tovább nyílt, mert a mezőgazdasági gépek, berendezések ára viszonylag magas volt, így nem volt a téeszeknek, állami gazdaságoknak forrása a beruházásigényes gazdaságuk fejlesztésére. Az állam támogatására, hitelére a téeszek rá voltak utalva, de a forrás biztosítását feltételekhez, eredményekhez kötötték. A téeszeknek egyre inkább szükségük lett volna forgó pénzeszközre a fizetési előlegekhez, a műtrágya- és gépvásárláshoz, a beruházásokhoz. A hitelre, központi forrásokra utaltság kiszolgáltatottá tette a téeszeket és a vezetésüket.⁵⁹

A mezőgazdasági beruházásokat a tervgazdaság keretei között határozták meg. 1950 és 1970 közötti húsz év átlagában a beruházásokból az ipar 40%-kal, a mezőgazdaság 15%-kal részesedett.⁶⁰ Az agrárium részesedése a beruházásokból a kényszer-kollektivizálás időszakában és azt követően növekedett, míg az ötvenes években csupán 10–13%-ot kapott a szektor, addig 1959-től már 15–20%-ot.⁶¹ A hatvanas években a téeszeknek bármi áron, de működniük kellett, mert a pártállam ezzel tudta „legitimálni” a szocialista nagyüzem életképességét és a kényszer-kollektivizálást.⁶² Országosan a gazdaságilag gyenge téeszek 1959-ben az összes kollektivizált földterület 16,2%-át, 1960-ban a 22,8%-át, 1961-ben már a 34,3%-át tartották művelésben, és 1962-ben is ezen a szinten stagnált ez az érték. Ebben az időszakban a téeszek több mint egyharmada számított „gyenge” gazdálkodásúnak.⁶³ Az 1962-es adatok szerint Bács-Kiskun megyénél

⁵⁷ Varga 2000, 270.

⁵⁸ Horváth 2020, 37.

⁵⁹ Varga 2000, 262.

⁶⁰ Horváth 2020, 16.

⁶¹ Uo.

⁶² Zám 1987, 192.

⁶³ Ö. Kovács 2020, 60–65.

csak Borsodban és Baranyában volt több „gyenge” téesz, itt a téeszek közel fele (46,1%) számított ebbe a besorolásba.⁶⁴

Az MSZMP KB 1966. május 25–27. között zajló ülésén döntött arról, hogy 1968. január 1-jén bevezeti az új gazdasági mechanizmust, majd 1968-ban az MSZMP IX. kongresszusán is döntöttek több mezőgazdasági reformintézkedésről, melyeket már két évvel korábban elkezdtek előkészíteni. A kenyérgabona kivételével eltörölték a terveköttelezettséget, újraértékelték a téeszek állóeszköz-állományát, közben kiderült, hogy számos épületet, berendezést magas értékben tartanak nyilván. Felülvizsgálták a téeszek hitelállományát, minek során 1 milliárd forint tartozást töröltek. Az előkészítést követően „az 1968. január 1-jével hatályba lépett új szövetkezeti törvény a termelőszövetkezetek vállalatszerű, önálló gazdálkodásának az alapjait teremtette meg”.⁶⁵ Zám Tibor szerint ezzel 1968-ban megtörtént a „termelőszövetkezeti mozgalom nagykorúsítása”.⁶⁶ Változott a téeszek felsőbb vezetése, mert megszűnt a közvetlen tanácsí irányítás, helyette hatósági, igazgatási jellegű irányítás és új közgazdasági szabályozók bevezetése vált meghatározóvá. Felállították a termelőszövetkezetek területi szövetségeit, amik képviseleti, érdekvédelmi, tanácsadó, segítő funkciókat töltöttek be.⁶⁷

A reformokkal párhuzamosan a termelőszövetkezetekről és a földhasználatról szóló jogszabályokat is újraszabták. Az 1967. évi III. tv. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek működését szabályozta. A törvény a téesz legfőbb testületi szervének a közgyűlést tekintette, melyet a tagok öszszessége alkotott. A közgyűlés a vezetőséget négy évre a tagok közül választotta. A mezőgazdasági szövetkezetek így nagyobb önállóságot kaptak, mint a gazdaság más ágazataiban működő vállalatok. A törvény a téeszek számára lehetővé tette a melléküzemágak kiépítését, azaz az agrártevékenység mellett az élelmiszer-feldolgozást, az építőipari tevékenységet és az értékesítést.⁶⁸

Az 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről és a termelőszövetkezeti földtulajdon megteremtéséről szolt.

⁶⁴ Uo., 63–67.

⁶⁵ Glied et al. 1970, 20.

⁶⁶ Zám 1987, 174.

⁶⁷ Kereskedő 1970, 73.

⁶⁸ Kovács 2006, 135–136.

A jogszabály előírta, hogy a szövetkezettel tagsági viszonyban nem álló személyek (ún. kívülállók) földjeit a téesz váltsa meg. Ezt követően azok, akik kiléptek a téeszből, illetve elhalálozásuk esetén, ha örökösök nem voltak téesztagok, akkor a földjeik jelképes áron a szövetkezet tulajdonába kerültek. A jogszabály következtében a szövetkezeti közös tulajdonnak tekintett földterület aránya a téeszeken belül a rendszerváltásig folyamatosan nőtt, 1990-ben már elérte a 60%-ot.⁶⁹ A törvény rögzítette, hogy a termelőség szövetkezet háztáji vagy illetményföldet ingyenesen adhat a tagjai és az alkalmazottai használatába. A háztáji szántó legfeljebb 1600 négyszögöl, azaz 1 kataszteri hold, az illetményföld – hasonlóan a szőlőben és gyümölcsösben kijelölt háztájihoz – csak a fele, legfeljebb 800 négyszögöl lehetett. Háztájit a tagok, illetményföldet a téesz alkalmazottai, de később mások is, például a helyi pedagógusok is kaphattak. A rendszerváltásig ezek a jogszabályok voltak érvényben kisebb módosításokkal. 1967-től a földterület mértékegysége megváltozott, a katasztrális holdat felváltotta a hektár.⁷⁰

A források szerint Bács-Kiskun megye téeszének kétharmada sikeresen át tudott állni az új gazdasági mechanizmus révén bevezetett vállalati működésre, de egyharmaduk nem, főként a Homokhátság rosszabb talajadottságú területein. Ha a téeszek jelentős veszteséggel zártak, az állam szanálási eljárást indított, azaz a veszteség rendezésével igyekezett átalakítani és jövedelmezővé tenni a gazdálkodásukat. Zám Tibor ezen téeszek problémáit és az 1969-es és 1970-es szanálási eljárások tanulságait vizsgálta a *Valóság* 1971. márciusi számában megjelenő „tényfeltáró” tanulmányában. Zám az írásához a statisztikai adatok mellett az elérhető dokumentumokat is összegyűjtötte és elemezte, beszélt a szanált téeszek tagjaival, a leváltott és a helyükre került téeszek vezetőivel. A veszteséges téeszek száma növekedett, 1968-ban a megye 193 téeszéből 17 volt veszteséges és 10-et szanáltak, 1969-ben a megye 184 téeszéből 22 volt veszteséges és 14-et szanáltak, a veszteség összege közben 27 millió forintról 51-re, majd 1970 harmadik negyedévére már 70 millióra nőtt.⁷¹

69 Glied et al. 1970, 21.

70 Kovács 2006, 135–136.

71 Zám 1987, 177. A téeszek száma azért csökkent, mert a kisebb és veszteséges téeszeket összevonták a nagyobb, jobban működőkkel ebben az időszakban.

A szanálási bizottságok jegyzőkönyveiben a veszteséges gazdálkodás okai hasonlóak voltak. Zám külön fejezetet szentelt a téeszek könyvelési anomáliáinak, amiknek a fő okát abban látta, hogy 1969-ben a szövetkezeti főkönyvelők csupán 40%-a rendelkezett megfelelő képezéssel, de harmaduk csak általános iskolát végzett. 1969-ben a szanált 14 téesz közül kilencnél támadt a szanálási bizottságnak kétsége a „mérleg valódisága” iránt. A népi ellenőrök szerint mindenhol lehetőség nyílt a „mérleg kozmetikázására”, és számos helyen éltek is vele. Zám Tibor beszélt a Tiszagyöngye Tsz főkönyvelőjével, aki a problémát abban látta, hogy a hatvanas évek elején „abban a fejlődési szakaszban, amikor az együtt-lét tudatát kellett kialakítani, a szövetkezeti adminisztráció helyzete vagy állapota sokdrangú kérdés volt [...] és a tanácsi revizorok is elnézők voltak.”⁷² Zám szerint Tiszakécskén, de a falu határán túl is téma volt, hogy a Tiszagyöngyében sosem volt tisztességes zárszámadás, de a szabálytalanságok és mérlegcsalások tömegessége csak a szanálás során látott napvilágot. A szanálási bizottság 1970-ben megállapította: „1966 óta minden évben nagyobb összegű munkadíj került kifizetésre, mint amennyire pénzügyi fedezet volt.”⁷³ Zám egyik riportalanya szerint lényegében a „szövetkezeti főkönyvelők a tanácsi revizoroktól tanulták meg, hogyan lehet mérleget kozmetikázni. [...] Az emberek általában tudják, mit várnak tőlük. A mozgalommal szemben az volt az elvárás, hogy életképességét bizonyítsa.”⁷⁴ A csalásokról az elnökök is tudtak, mert ők is érdekelték voltak a kiegészítő részesedésben, ráadásul többszörösen, mint a tagok, a belső ellenőrzés a téeszek többségében hiányos, megoldatlan volt.

Zám Tibor említett írása végén megállapítja, hogy a téeszek közös tulajdonának védelme gyakorlatilag nem volt biztosítva, így a gazdaságban sokféle változatban virágzott a „kalandorság”, azaz a korrupció és a visszaélés, és miután lebuktak a csaló vezetők, más pozícióba helyezték őket, és komolyabb felelősségre vonás, büntetés nélkül élhettek tovább. „A fegyelmi bizottságok által kiszabott, illetve kiszabható fegyelmi büntetések nincsenek arányban a cselekmények súlyával, s csak jelképesen szankcionálják a szanálási bizottságok által feltárt vétkeket. [...] A bűnösök vi-

⁷² Uo., 191–192.

⁷³ Uo., 194.

⁷⁴ Uo., 192.

dáman továbbállnak, viszont az öngazgatás eszméje [...] lejáratik.”⁷⁵ Arra vonatkozóan, hogy téeszelnökök által elkövetett botrányos visszaélések, korrupciók nemcsak Bács-Kiskun megyében, hanem az ország minden részén előfordultak, a Magyar Nemzeti Levéltár gondozásában megjelent *Kommunista kiskirályok* című kötetben számos adalékkal találkozhatunk. A kötetben a hatvanas-nyolcvanas évekből botrányos ügyeket mutatnak be. A mezőtúri Új Élet Tsz vezetésének jogi és pénzügyi visszaéléseiről és orgiáiról írt a szerző, a téeszelnök, Csató Ferenc erőszakos vezetési stílusáról, amit a városi és megyei szervek igyekeztek elkendőzni, végül a nyilvánosság erejével sikerült az igazságszolgáltatás útjára terelni.⁷⁶ Tolna megyében a dunaszentgyörgyi és a felsőnyéki téeszelnök korrupt visszaéléseiről olvashatunk, akik szintén komolyabb felelősségre vonás nélkül élhettek tovább.⁷⁷ A Szári Béke Tsz botrányos viselkedésű elnöke az új gazdasági mechanizmus nyújtotta lehetőségeket maximálisan kihasználva épített korrupcióra és csalásra alapozott melléküzemág-birodalmat.⁷⁸ A nyolcvanas évekből a pozícióhalmozó tarpai téeszelnök visszaéléseiről és az őt védelmező megyei pártvezetés ügyeiről is részletesen tájékozódhatunk, és Géderlakon is hasonló események történtek a hatvanas években.⁷⁹

Összegzés

A téeszek megítélésével kapcsolatos hasonló ellentmondást – miszerint a kutatók egy része „sikertörténetként”, más része „zsákutcaként” értékeli a működésüket – Varga Zsuzsanna azzal oldotta fel akadémiai doktori értekezésében, hogy „mindkét magyarázat tartalmazza a valóság elemeit, de egyik sem igaz teljes egészében, éppen azért, mert a termelészövetkezetek négy évtizedes történetéből más-más időszakot helyez előtérbe, ugyanakkor az ebből levont következtetéseket kiterjeszti az egész peri-

⁷⁵ Uo., 219.

⁷⁶ Cseh 2019, 166–187.

⁷⁷ Aradi 2019, 226–247.

⁷⁸ Czetz 2019, 248–273.

⁷⁹ Gottfried 2019, 273–293; Gyenesei 2019, 294–313.

ódusra.”⁸⁰ Azaz a „zsákutcás” megközelítés követői az 1960-as évek vége előtti időszakra és az állami kényszerítő eszközökre helyezik a hangsúlyt, a „sikertörténeti” narratíva történései pedig a hetvenes, nyolcvanas évek termelési eredményeire, és nem nézik egyben az egész negyvenéves korszakot, 1948-tól 1989-ig.⁸¹ Az átlagtermelés a háború előttihez képest jelentős mértékben nőtt, a nyugat-európai átlaghoz is közelítettünk, de azt nem értük el, csak visszakerültünk a háború előtti szintre, a közepes termésátlagú országok közé.⁸² Jelen tanulmányomban a hetvenes évek elejéig vizsgálom a megyei sajátosságokat, de a fentiek alapján a „mezőgazdaság szocialista átszervezését” követően, 1961 után is látok komoly ellentmondásokat a téeszek megítélésével kapcsolatosan. Véleményem szerint a téeszek „virágkora” nagyjából az 1970 és 1985 közötti másfél évtizedre tehető, az eredményeket elsősorban a tagok háztáji gazdaságban végzett többletmunkájával és termelésük integrálásával, a melléküzemágak bevételeivel, valamint az agrártámogatások kiterjedt rendszerével lehetett fenntartani – amihez magas szintű politikai kapcsolatrendszerre volt szükség –, melyek mértékének meghatározása további kutatásokat igényel.

Levéltári források

KREL = Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára

Egyházmegyei iratok, Igehirdetések, A/III. c. 6. Lelkipásztorok tevékenysége a téeszésítés és a mezőgazdasági munkák kapcsán.

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

XXIII. 1.b. Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága (BKMT VB) Elnöki iratok 1954–1961. Mezőgazdasággal kapcsolatos iratok.

XXIII. 1.b. MSZMP-nek mezőgazdaságról jelentések. 1956–1963. 91. doboz.

⁸⁰ Varga 2014, 4–5.

⁸¹ A legfontosabb gabonanövény, a búza termésátlaga a háború előttihez képest a nyolcvanas évekre három és felszeresére nőtt (a búza termésátlaga 1,4 tonna volt hektáronként a harmincas évek átlagában, ami a nyolcvanas évekre 4,8-re nőtt), közben a műtrágyahatóanyag-felhasználás a hektáronkénti 2 kg-ról 256-ra nőtt. Meg kell jegyezni, hogy a nyolcvanas években a nyugat-európai országok átlagához viszonyítva a hazai búzatermesztés hektáronkénti termésátlaga 85,7% volt, míg a műtrágya-felhasználás 72,1%. Tehát a nagyobb arányú műtrágya-felhasználásnak köszönhetően a hazai termésátlag közelített a nyugat-európaihoz, de azt nem érte el, ahogy a műtrágya-felhasználás sem a szocializmus időszakában. Gockler 2016, 41.

⁸² Romsics 2001, 434.

- XXIII. 309. a. Kecskemét Járási Tanács VB Mezőgazdasági Osztály iratai, Különkezelt iratok, Tiszakécske Szabadság Mgtsz, Tiszagyöngye Mgtsz, 1960–1970.
- XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Mezőgazdasági Osztály, Aktívák jelentései a tsz-ek politikai és szervezeti megszilárdításáról

Irodalom

- Andorka, Rudolf 2006: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris.
- Aradi, Gábor 2019: „Szövetkezet a lejtőn.” A dunaszentgyörgyi és a felsőnyéki téészelnök. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 226–248.
- Czetz, Balázs 2019: „Kupeckedett, üzérkedett, spekulált.” A Szári Béke Téesz elnöke. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 248–73.
- Cseh, Géza 2019: „Mezőtúron az egyik tsz-t úgy, ahogy volt, elkártyázták.” A mezőtúri tanácselnök, a párttitkár és a rendőrkapitány. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 166–187.
- Esterházy, Péter 2000: *Harmonia caelestis*. Budapest, Magvető.
- Farkas, Gyöngyi 2019: Kollektivizálás – paraszti ellenállás. A nyírcsaholyi asszonytüntetés, 1960. In Galambos, István – Horváth, Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA BTK – NEB (Magyar vidék a 20. században, 4), 121–134.
- Galambos, István – Horváth, Gergely Krisztián 2019: *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA BTK – NEB.
- Gehér, József 1992: Jogfosztás és megkülönböztetés az új szövetkezeti törvényekben. *Magyar Szemle*, 1992/2, 3–13.
- Glied, Károly – Maár, András – Király, László – Magy, István Gyula – Papp, Géza – Pfenning, Gyula – Saskői, Lajos – Tassy, Gyula 1970: *Bács-Kiskun megye élelmiszergazdaságának 25 éve*. Kecskemét.
- Dr. Gockler, Lajos: Műtrágya- és szervestrágya-felhasználás hazánkban. *Mezőgazdasági Technika*, 2016. október, 40–43.
- Gottfried, Barna 2019: „Komoly feszültséget teremtett a községben.” A tarpai téészelnök. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 273–293.
- Gyarmati, György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon.
- Gyenesei, József 2019: „Kisebb-nagyobb hibáktól ő sem mentes.” A géderlaki téészelnök. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 294–313.
- György, Sándor 2020: Szobonya Zoltán „A kulákok védőszentje”. In Czókos, Gergely – Kiss, Réka – Máthé, Áron – Szalai, Zoltán (szerk.): *Magyar hősök*. Budapest, MCC–NEB–Mandiner.hu, 398–406.
- Horváth, Gergely Krisztián – Őze, Sándor 2018: *Sorsfordítás. A paraszti társadalom felszámolása, 1945–1962*. Budapest, NEB.
- Horváth, Gergely Krisztián 2020: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In Csikós, Gábor – Horváth, Ger-

- gely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Budapest, MTA BTK – NEB, 13–53.
- Kereskedő, Sándor 1970: Változások az alföldi rónákon. In Csáky, Lajos (szerk.): *Negyedszázad.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, 65–84.
- Kriskó, János 2017: „A lelkemben folyamatosan ott volt a másodrendűség érzése”. In Rigó, Róbert (szerk.) 2017: *Sorsfordító évtizedek Kecskeméten. Kecskeméti élettörténeti elbeszélések az 1940-es évektől az 1960-as évekig.* Kecskemét, Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány – Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar, 109–149.
- M. Kiss, Sándor 2012: „...a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa...” (1956). In Gaganetz, Péter – Galambos, István (szerk.): *A vidék forradalma – 1956.* Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület.
- Orgoványi, István 1999: Az 1956-os forradalom és szabadságharc kecskeméti eseményeinek története. In Tóth, Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XV.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 163–289.
- Ö. Kovács, József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall.
- Ö. Kovács, József 2017: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós, Gábor – Kiss, Réka – Ö. Kovács, József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* Budapest, MTA BTK – NEB, 19–69.
- Ö. Kovács, József 2020: A téeszneurózisról. „Gyenge” téeszek és földügyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. In Csikós, Gábor – Horváth, Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Budapest, MTA BTK – NEB, 55–96.
- Rainer M., János 2010: *A Kádár-korszak 1956–1989.* Budapest, Kossuth.
- Rigó, Róbert 2010: A bizalom eróziója és újjáépítésének szükségessége a 21. században. *Forrás*, 2010/7–8, 173–191.
- Rigó, Róbert 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948).* Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz.
- Rigó, Róbert (szerk.) 2017: *Sorsfordító évtizedek Kecskeméten. Kecskeméti élettörténeti elbeszélések az 1940-es évektől az 1960-as évekig.* Kecskemét, Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány – Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar.
- Rigó, Róbert 2019: Kényszerkollektivizálás Kecskemét térségében. In Galambos, István – Horváth, Gergely Krisztián 2019: *Magyar dűlős. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Budapest, MTA BTK – NEB, 103–121.
- Romány, Pál 1998: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig, 1957–1997. In Gunst, Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest, Napvilág, 345–437.
- Romsics, Ignác (szerk.) 2000: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999 II.* Budapest, Osiris.
- Romsics, Ignác 2001: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris.
- Romsics, Ignác (szerk.) 2009: *Csonka Mihály élete és világképe.* Budapest, Osiris.
- Szakács, Sándor 1998: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In Gunst, Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest, Napvilág, 285–345.
- Valuch, Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris.
- Varga, Zsuzsanna 2000: Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). *Múltunk*, 2000/2, 253–282.

- Varga, Zsuzsanna 2004: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In Rainer M., János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 1956-os Intézet, 99–126.
- Varga, Zsuzsanna 2009: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle*, 2009/2, 231–258.
- Varga, Zsuzsanna 2014: *Modelltranszferek keletről és nyugatról: mezőgazdasági termelészövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, real-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf (letöltve: 2021. szeptember 4.).
- Zám, Tibor 1987: *Tények és indulatok. Válogatott szociográfiai írások*. Budapest, Magvető.
- Zelei, Miklós 2003: *A halasi norma*. Budapest, GM & Társai.